

<https://doi.org/10.62837/2024.7.220>

AYGÜN QƏDİMLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR

Açar sözlər: onomastika, onomologiya, dilçilik, türk dilləri, tədqiq, xüsusi adlar

Ключевые слова: ономастика, ономаσιология, лингвистика, тюркские языки, исследование, особые имена

Key words: onomastics, onomology, turkish language, linguistics, research, special names

Giriş. Adlar, onların əlamət və xüsyyətlərinin tədqiqi müasir Azərbaycan dilçiliyində diqqəti ən çox cəlb edən vacib elmi- tədqiqat sahələrindəndir. Dildəki hər bir xüsusi ad - onomastik vahid ictimai- tarixi inkişafın məhsuludur.

Dilçilikdə “onomastika” sözünün iki mənası izah olunur: 1) dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı; 2) dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bəhsi. A.Qurbanov isə dildəki xüsusi adların məcmusunun – onomastika, ondan bəhs edən dilçilik sahəsinin isə onomologiya adlandırılmasını daha məqsədayönlü hesab etmişdir. [6, s.3.] Bütün qədim köklərə malik dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dili də tariximizin canlı şahididir. Bu şahidlik sayəsində dilimizdəki xüsusi adlar keçmişimizi özündə mühafizə edib bu gününə gətirən real faktlardır. Həm tariximizi öyrənməkdə, həm də dilimizin sərhədlərini genişləndirməkdə, inkişafını təmin etməkdə onomastik tədqiqatların əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bu mövzu tək dilimizin deyil, həm də tariximizin dərinliklərini öz daxilində cəmləşdiyi üçün diqqətli və dəqiq təhlil işləri aparılmalıdır.

Ümumiyyətlə, onomastik vahidlərə aid materialların tədqiqi bütün dövrlərdə elm üçün aktual məsələ olacaqdır. Bütün bunlara əsaslanaraq onomastika və şöbələri müxtəlif dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Müxtəlif ölkələrin dilçiləri həm öz dillərində olan, həm də başqa dillərdə olan onomastik vahidlərə onların tədqiqinə dair müxtəlif fikirlər irəli sürmüşdür. Nəticədə bu sahə ilə bağlı bir çox konsepsiyalar meydana gəlmişdir. Dil haqqında Azərbaycan elminə daha yaxın olan ümumtürkoloji dilçilikdə də elmi-nəzəri baxışlar da az deyil. [1, s. 9]

Müasir dövrümüzdə onomologiya dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi formalaşmışdır. Dilimizin onomastikası çox mürəkkəb sistemə malikdir. Bir sıra problemlərin açılması və mükəmməl onomastik nəzəriyyə yaradılması dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biridir.[6, s.4] Müxtəlif dövrlərdə bu sahə üzrə fərqli tədqiqatlar aparılsa da, əsaslı işlər XX əsrin II yarısından öyrənilməyə başlanmışdır. Lakin onomastik tarixi inkişafı yeni onların yaranması, zamanla məna və ya formasının dəyişməsi, orfoqrafik və orfoepik problemləri sistemli şəkildə öz tədqiqini gözləyir. Bütün bu problemlərin həllində həm türkoloji dilçilik materiallarından, həm də dünya dilçiliyinin nailiyyətlərindən bəhrələnmək lazımdır.

Buludxan Xəlilov onomastik vahidlərin öyrənilməsinin əhəmiyyətini vurğulamaq üçün göstərir ki, onomastik vahidlərin öyrənilməsi dialektologiya, dil tarixi üçün maraqlı material verir. Onomoloji tədqiqatlarda xüsusi sözləri araşdırmaq, xüsusi sözlərin mənşəyini müəyyənləşdirmək, xüsusi sözlərin quruluşunu, yaranma yollarını, mənasını, üslubi çalarlarını öyrənmək və digərlərinə diqqət yetirilməlidir. [3, s.210] Dilimizdəki onomastik vahidlər tərkibindəki komponentlərin sayına görə də bir-birindən fərqlənir. Bunlara bir, iki və üçkomponentli onomastik vahidlər aiddir.

Dilimizdə mövcud olan onomastika öz daxilində dar və geniş olmaqla iki yerə bölünür. Geniş mənada hər hansı bir ölkənin və ya qitənin nəzərdə tutulur. Dar mənada isə hər hansı bir rayonun, kəndin hətta daha dar mənada hansısa yazıçının əsərlərinin onomastikası, orada işlənən xüsusi adların cəmi nəzərdə tutulur. Geniş mənada olduqda makroonomastika, dar mənada isə makroonomastika adlanır.

Onomastikanın özünəməxsus yarımşöbələri vardır və bu yarımşöbələr bütün dünya dilləri üçün, demək olar ki, eynidir. Bu yarımşöbələr mənə çalarlarına görə fərqlənsələr də, onların arasında vəhdət mövcuddur. Bu şöbələr həm də bir-birinin yaranması üçün zəmin yaradır, biri digərini tamamlayır. Xüsusi adları öyrənən onomologiyanın bütün şöbələrinin- antroponimika, toponimika, etnonimika, hidronimika, zoonimika, kosmonimika və ktematonimikanın ayrı-ayrılıqda, bəzən də bütövlükdə öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat əsərlərinin yaranması müsbət qiymətləndirilməlidir. [4, s.4] Elmi ədəbiyyatda “onomastika bütün xüsusi adların təcəssümü, toponimlər coğrafi adlar, antroponimlər insan adları, etnonimlər tayfa və millət adları, hidronimlər dəniz, çay, göl adları, kosmonimlər kosmik obyekt adları, teonimlər səcdəgah adları, zoonimlər heyvanlara verilən xüsusi adlar, ktematonimlər müəssisələrə və digər əşyalara verilən xüsusi adlar” kimi izah olunur. [6, s. 6]

Dilimizdə mövcud olan onomastika zənginliyi ilə lüğətlərdə xüsusi mövqeyə malikdir. Bütün zənginliyi ilə bərabər həm də dildə rəngarənglik yaradır. Dildəki zənginlik və rəngarənglik söz sənətimizin də inkişafına müsbət təsir edir. Bədii üslubda onomastik leksikanı müəyyənləşdirərkən sözün etimoloji, semasioloji, morfoloji, leksik, fonetik cəhətləri ilə bərabər, onun sintaktik rolu da nəzərə alınmalıdır. Onomastik vahidin mənası cümlənin tərkibində müəyyənləşir. Vahidin ədəbi dilin bədii üslubunda öyrənilməsi nəticəsində "poetik onomastika" adlı tədqiqat sahəsi yaranır. [6, s.6]

Onomastik vahidlərin hər biri aid olduğu dilin qanunauyğunluqlarına tabedir. Bu dil vasitəsilə zamanla təkmilləşir və lüğət fondunda mövqeyi güclənir. Azərbaycanda qədimdən müxtəlif səbəblərdən dilimizə təsir göstərən başqa-başqa ölkələrin dillərinə məxsus onomastik vahidlərə də yazılı mənbələrdə təsadüf olunur. A. Qurbanov öz əsərində qeyd edir ki, bu gün istifadə etdiyimiz yüzlərcə xüsusi ad qədimdən başlamış XX əsrə qədərki ərəbdilli tarixi əsərlərdə mövcuddur. Təbii ki, qədim türklərin ad qoyma adətinə uyğun olaraq, həmin sözlər ya düzəltmə ya da mürəkkəb olmuşdur. Əsasən qədim türklərin yazılarında etnik, yer, şəxs, dağ, göl və

s. adlarının yazılışında tarixi- ənənəvi prinsipə daha çox əməl edilmişdir. Əsrlər keçsə də oğuz dil qrupuna aid dillərdə danışan yazarlar, katiblər, həvəskarlar, əlifba biliciləri onomastik vahidləri həmişə eyni bir şəkildə yazmağa davam etmişlər. Nəticədə bir çox onomastik vahid ilk gündən necə yazılmışdırsa dildə həmin şəkildə də sabitləşmişdir. Digər sözlərlə müqayisədə onomastik vahidlərin yazılışı tarixi-ənənəvi prinsipə daha çox uyğun gəlir.

Hər hansı bir əsərdə obrazlara həm ənənəvi adlar, həm də yazıçılar tərəfindən yaranan – uydurulmuş adlar verilə bilər. Ənənəvi adlar qeyd etdiyimiz kimi, adətən zamanın tələbinə uyğun olaraq verilir. Ənənəvi adlarda millilik və tarixilik prinsipi əsas götürülür. Uydurulmuş adlar isə ləqəblərə bənzəyir, yəni yazıçı tərəfindən uydurulmuş adlar obrazın mənəviyyətinə, xarici görünüşünə, fiziki qüsurlarına və digər bir cəhətinə uyğun olaraq verilir. Əsərlərdə obrazlara verilən adı çox zaman əsərlərin növlərinə görə fərqlənir. Satirik əsərlərdə surətin xarakterinə uyğun adlar seçilir. Bəzi müəlliflər müəyyən adları özü yaradır. Bununla belə, personajların adlarının lüğəvi mənasının həmişə surətin işi və ya əməli ilə eyni olduğunu göstərmək düzgün olmaz. XIX əsrin ikinci yarısında bədii üslubda mövcud olan şəxs adları ənənəvi xarakter daşısa da, çox zaman obrazın xarakteri ilə bağlı olub üslubi xüsusiyyətə də malik olur. Əsərlərdə işlədilmiş adlara bu gün də - yəni XXI əsrin əvvəllərində də rast gəlmək mümkündür. Hal-hazırda öz müasirliyini itirən bu antroponimlərin bəziləri dini etiqadla bağlı olaraq, bəziləri isə ulu nəslə hörmət əlaməti olaraq xalq arasında işlənməkdədir.

Toponimlər, hidronimlər, oronimlər, etnonimlər onomastikanın ən qədim sahələrindəndir. Öz təbiəti etibarlı ilə coğrafi adlar da sözdür, bütün sözlər kimi dilin ümuminkişaf qanunlarına tabedir. Yazılı ədəbiyyatımızda, xalq danışığı dilində və bədii üslubda mövcud olan coğrafi adlar onomastikanın digər növlərindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda mövcud olan onomastikanın həmin sahələrinin öyrənilməsi məqsədəuyğundur. Azərbaycan onomastikasında toponimlərin tədqiqi çox qədimdir. Belə ki, Azərbaycan torpağında mövcud olan şəhər, rayon, kənd, oba və digər yaşayış məntəqə adları hələ qədim dövrdən türk, ərəb, fars, gürcü, alban və s. mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Qədim tarixçi və coğrafiyaşünasların, səyyahların gündəlikləri (səyahətnamələr) olduqca önəmlidir, Bilhissə Strabonun “Coğrafiya”sı, Heradotun “Tarix”i toponimiya üçün olduqca lazımlı qaynaqlardır. Elmin bu sahəsi ilə məşğul olan tədqiqatçı alimlərimizin bəziləri həmin mənbələri axtarıb tapmış, mənbələrin üzərində linqvistik, tarix, coğrafiya baxımından elmi-tədqiqat işləri aparmış və bu mənbələrin bir qismini rus dilinə tərcümə etmişlər.

Bədii əsərlərdə istifadə olunan coğrafi adların – toponimlərin, oronimlərin, hidronimlərin çoxluğu sənətkarın bilik dairəsinin genişliyi ilə bağlıdır. Sənətkar yaradıcılığının və ictimai həyatının rəngarəngliyi bədii əsərlərində mövcud olan toponimlərdə, hidronimlərdə, oronimlərdə bilavasitə özünü göstərir. Bədii əsərlərdə toponimlərə, hidronimlərə və oronimlərə sənətkar xüsusi əhəmiyyət verir. Bədii dildə

obrazlara verilən xüsusi adlar 197 kimi toponimlər, hidronimlər, oronimlər də şərti xarakter daşıya bilər. Əgər əsərin mövzusu həyatdan götürülmüşsə, o zaman coğrafi adlar konkret məzmunla malik olub üslubi çalar daşıyır. Bu zaman hər hansı onomastik vahid artıq öz funksiyasını müəyyən dərəcədə dəyişir, daha çox bədii dilə xidmət edir. Qədim türk dilində etnik adlar bəlkə də başqa onomastik vahidlərdən daha tez yaranmışdır. [5, s.6] Öz qəbiləsindən ayrılıb özünə yeni məskən seçən, yeni qəbilə yaradan bütün türk etnik qruplarının adı ilk gündən necə qəbul edilmiş və dövrün fonetik prinsipə uyğun yazılmışsa elə də sabitləşmişdir. Bu adların yazılış qaydası öz xalqı, qəbiləsi tərəfindən qorunmuş və nəticədə daşlaşaraq əsrlər boyu pozulmamışdır. Bu sabitlik onların müxtəlif dövrlərdə oxunub anlaşılmasına çətinlik törətsə də, həmin dövrün əlifba sistemi tədqiq edildikcə adların yazılışı və mənası aydın olur. Məsələn, "Az" adı qədim türk qəbilələrindən birinin adıdır ki, bu ada həm Qurani- Kərimdə Ad formasında, həm qədim türk dili lüğətlərində, həm də Divani lüğət-it türk əsərində rast gəlinir. Belə tayfa adlarına Çik, izgil, ediz, karluk, kırkız, kitab və oğuz kimi adları nümunə göstərmək olar. Ən böyük qəbilənin adı Oğuz olmuşdur. Mənbələrdə mənası ağıllı, düşüncəli döyüşçü deməkdir. İlk əvvəl ögür şəklində qəbul edilmiş qəbilənin sonrakı dövrlərində inkişaf prosesi nəticəsində ögür-ogur- oğur ən sonunda isə r samiti z samitinə çevrilmişdir.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində Altınçub, Altun Yis, Ağu, Besbalik, Bolçu, Bökli, Çuğay, Kadirkan, Toğu Balık kimi bir çox toponimlər verilmişdir. Dilimizdəki toponimlər mənşəyinə görə Azərbaycan- türk dillərinə, ərəb və fars dillərinə, rus dilinə, Qafqaz dillərinə, Monqol dillərinə mənsub toponimlər qruplarına ayrılır. [3, s.239] Zoon- heyvan, onoma- ad deməkdir. Zoonimlər içində isə ən çox at adlarına rast gəlinir. Ak, Akat, Az yağı, Azman, Alp Şalçı, Boz at, Toriq at və s. döyüşçülərin atlarının adları kimi abidələrin dilində verilmişdir.

Onomastik vahidləri öyrənmək həm də tarix, ədəbiyyat, biologiya, zoologiya, fizika, astronomiya kimi elmləri öyrənməkdir. Çünki onomastik vahidlər ictimai və qeyri- ictimai elm sahələri ilə əlaqəli şəkildə tədris edilir.

Genealoji cəhətdən türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz- səlcuq yarımqrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin leksik, fonetik və qrammatik quruluşuna nəzər saldıqda, eləcə də onomastik sistemini araşdırdıqda biz bu dillər arasında ümumi cəhətlərin olduğunu görürük. Bu cəhətdən oğuz qrupu dillərindən olan türk, türkmən, qaqauz dillərinə aid olan xüsusiyyətlərin oxşarlığı daha çoxdur. [4, s.5]

Qədimli Aygün

Nəticə

Azərbaycan dilində mövcud olan onomastik vahidlər ümumişlək xarakter daşıyır. Onomastik vahidlərdən cəmiyyətin bütün üzvləri eyni dərəcədə istifadə edə bilərlər. Onomologiyada xüsusi sözlərin yaranma yolları, dildə işlənmə məqamları, zamanla inkişafı öyrənilir. Hər bir onomastik vahid dildə güclü və aydın milli xüsusiyyətlərə malikdir. Onomastik vahidlər hər bir xalqa aid doğma xüsusiyyətləri

özündə cəmləyir. Xalqımızın uzun əsrlər boyu yaratdığı onomastik vahidlər yüksək keyfiyyətə malikdir. Azərbaycan dilində mövcud olan onomastik vahidlərin öyrənilməsinə, tədqiqinə nisbətən gec başlanmışdır. Gec tədqiqatlar aparılsa da, böyük elmi uğurlar əldə edilmişdir. Omonimlərin yaranması, inkişafı müxtəlif ictimai-siyasi, tarixi, hətta iqtisadi inkişafda da bağlıdır. Zamanla öz təsdiqini tapmış hər bir onomastik vahid dilin lüğət tərkibinin üzvüdür. Bir çox tarixi hadisələrin şahidi olan onomastik vahidləri düzgün bilmək və yazmaq insanın ümumi dünyagörüşünə və mədəniyyətinə təsir edən amillərdəndir.

ГАДИМЛИ АЙГУН

**РЕЗЮМЕ
ПОЛОЖЕНИЕ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Ономастические единицы в Азербайджанском языке являются общими. Ономастические единицы могут употребляться в равной степени всеми членами общества. Ономология изучает способы образования специальных слов, моменты их развития в языке, их развитие во времени. Каждая ономастическая единица имеет сильные и четкие национальные особенности в отдельно взятом языке. Ономастические единицы воплощают в себе исконные черты каждого народа. Ономастические единицы, созданные нашим народом на протяжении многих веков, отличаются высоким качеством. Изучение ономастических единиц в азербайджанском языке началось относительно поздно. Хотя исследование были проведены поздно большие наручные успехи были достигнуты. Возникновение и развитие омонимов связано с различным общественно-политическим, историческим и даже экономическим развитием. Каждая подтвержденная временем ономастическая единица является членом словарного запаса языка. Правильное знание и написание ономастических единиц, ставших свидетелями многих исторических событий, относится к факторам, влияющим на общее мировоззрение и культуру человека.

GADIMLI AYGUN

**SUMMARY
POSITION OF ONOMASTIC UNITS IN THE
AZERBAIJANI LANGUAGE**

Onomastic units in the Azerbaijani language are general. Onomastic units can be used equally by all members of society. Onomology studies the way of formation of special words, moments of their development in language, their development over time. Each onomastic unit has strong and clear national characteristics in a single language. Onomastic units combine the native features of each nation. The onomastic

units created by our people for many centuries are of high quality. The study of the existing onomastic units of the Azerbaijani language began relatively late. Although late research has been conducted, great scientific progress has been made. The emergence and development of homonyms is associated with various socio-political, historical and even economic development. Every onomastic unit that has been confirmed over time is a member of the vocabulary of the language. Proper knowledge and writing of onomastic units, which have witnessed many historical events, are among the factors influencing a person's general outlook and culture.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. I cild. Bakı, 2019, 280 səh.
2. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. II cild. Bakı, 2019, 432 səh.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, 442 səh.
4. Hüseynova H. Bədi əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı, 2017, 190 səh.
5. Şükürlü E. Qədim Türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər. Bakı, 2011, 124 səh.
6. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı, 2008, 302 səh.

Rəyçi: dos. Sofiya Mirzəyeva